

JOHAN WENNSTRÖM

GÖR INGEN SKADA

DEN FÖRSTA JANUARI 1999 blev innehav av barnpornografi förbjudet i Sverige. Detta blev möjligt genom att vår nutida grundlagsskyddade tryck- och yttrandefrihet inskränktes för första gången. Den nya lagen kom till efter en intensiv debatt i början av 1990-talet om svårigheten att straffa dem som konsumerade barnpornografiskt material och spred det vidare. I ett par uppmärksammade rättsfall hade pedofiler som spridit barnpornografi helt sluppit straff eftersom man ansåg att de hade gjort det ”i syfte att utveckla och dela sitt intresse med andra”, som en senare statlig utredning formulerade det, snarare än för att göra ekonomisk vinning. Att sådan icke-kommersiell spridning av barnpornografiska bilder och filmer inte var brottslig i Sverige var stötande för många och från bland annat kristdemokratiskt håll väcktes krav på att omedelbart göra det kriminellt att överhuvudtaget befatta sig med barnpornografi, trots att detta alltså krävde en grundlagsändring. I efterhand kan vi konstatera att beslutet att kriminalisera innehav trädde i kraft först efter de två riksdagsvalen 1994 och 1998.

Det var denna debatt om barnpornografi, och var gränserna för individens tryck- och yttrandefrihet går, som Kerstin Ekman 1994 tog som utgångspunkt för sitt anförande ”Rätten att häda”. Hon skrämdes av den, och av dess starkt känslomässiga karaktär:

Vår grundlag är en tung farkost. Den ska inte kunna ändra kurs och ännu mindre svänga om inte två lagtima riksdagar samlats och röstat för det. Nu var det ändå svidande nära att vi fick en kuppertad ändring. Så fort kan vi vara framme vid gränsen. Här inne i hjärtat. I våra starka och spontana känslor.

Hennes anförande låter sig inte enkelt sammanfattas men jag läser det som en stark plädering för att vi ska hålla fast vid det kritiska förnuftet och inte låta oss styras av hjärtats nycker, och aldrig begränsa den enskildes fri- och rättigheter enbart på grund av att andra människor blir upprörda eller äcklade av vad dessa fri- och rättigheter kan resultera i. Inte ens inför en sällsynt rå, barnporno-grafisk bild vill Ekman medge att ”de stolta proklamationerna om rätten och friheten att sprida budskap” har havererat, oavsett hur avskryvård man kan tycka att en sådan bild är.

Detta hennes liberala synsätt låg nära både Moderaternas och Folkpartiets uppfattning i barnporrdebatten på 1990-talet. I det fallet hörde deras röster till minoriteten. Sedan dess har det blivit betydligt mer vanligt, i både Sverige och västvärlden i stort, att resonera efter den här linjen – även när frågan inte handlar om vad staten får göra mot individen, utan om vilket ansvar vi har mot varandra.

Det stora undantaget gäller alla de händelser som har följt i kölvattnet av Rushdie-affären 1989 där muslimer, eller åtminstone muslimska ledare, har sagt att de blivit kränkta av okänsliga uttalanden om islam eller karikatyrer av profeten Muhammed. Men när det inte föreligger en påtaglig risk för terrorhandlingar är förståelsen som regel begränsad för människor som anser att det finns värden och tabun som bör upprätthållas, även om följden av detta är att individens fri- och rättigheter i någon mening inskränks.

På flera håll i samhället, men kanske främst inom konst- och kulturlivet, har det till och med blivit ett mode att reta människor som har en sådan uppfattning, genom att utmana och förlöjliga det som är hävdvunnet och allmänt accepterat. I en tankeväckande essäsamling som publicerades på svenska för snart femton år sedan gav de danska författarna Frederik Stjernfelt och Søren Ulrik Thomsen denna trend den träffande beteckningen ”negativ uppbygglighet” (*Kritik av den negativa uppbyggligheten*, 2007). Nästan ingenting, menar författarna, värderas nämligen längre som bra eller meningsfullt om det inte kan beskrivas som anstötligt, chockerande, provocerande, skakande eller traditionskritiskt. Det eftersträvarsvärda, som Stjernfelt skriver i en av bokens essäer, har blivit att ta avstånd

från och ”negera någon given norm”. Det faktiska utfallet av ”experimentet” anses ointressant.

Ekman omfamnar själv denna negativa uppbygglighet i ”Rätten att häda” när hon beskriver sitt författarideal: ”Först en skönlitterär text med en komplikation som framkallar yrsel, med svart gyckel och fräcka humörsvängningar övertygar mig om att det fortfarande finns hederliga intellektuella som vet vad de gör.” Författarens viktigaste uppgift, i Ekmans ögon, är att kritiskt genomskåda och ”gyckla med våra heligaste värden”. Samma negativistiska synsätt går igen i moderna konstverk som Peter Johanssons upphackade och charkförpackade dalahäst (visad intill Anders Zorns ”Midsommardans” på Nationalmuseums fasta utställning), Elisabeth Ohlson Wallins pornografiska omtolkningar av bibliska motiv (visade i Uppsala domkyrka), och de brittiska konstnärssbröderna Jake och Dinos Chapmans ironiska och starkt sexualiserade skildringar av bland annat barn och Förintelsen.

När kritik har riktats mot dessa eller liknande verk, har konstnärerna ofta hänvisat till yttrandefriheten och förklarat att de vägrar underkasta sig censur. De har då uppenbarligen inte förstått att yttrandefriheten skyddar oss mot intrång från det allmänna och inte från andra människors kritiska omdömen. En del politiker har också misslyckats med att göra denna viktiga distinktion. För tio år sedan lät till exempel Sveriges dåvarande demokratiminister, liberalen Birgitta Ohlsson, hänga upp Elisabeth Ohlson Wallins ”Nattvarden” på sitt tjänsterum i regeringskansliet som en påminnelse om att bilden en gång hade ”väckt ramaskri” och en manifestation för hennes eget stöd för yttrandefriheten. Hon berättade om detta i en debattartikel med rubriken ”Yttrandefriheten är kompromisslös” (Expressen 20/5 2010). Implikationen var att bilden på Jesus ”med pumps och pudervippa, omgiven av transvestiter” hade passerat utan anmärkning i ett samhälle som respekterar yttrandefriheten lika mycket som Birgitta Ohlsson själv gör. Bildens kritiker var med andra ord yttrandefrihetens fiender.

Kerstin Ekman gör samma misstag. Diskussionen om det, enligt hennes synsätt, tveksamma i att en demokratisk stat inskränker ytt-

randefriheten i syfte att begränsa spridningen av barnpornografi, blandas ihop med hyllningar till ”respektlösa författare” och tillrättavisningar till dem som har kommit med relevant kritik mot sådana författare. Som ett exempel nämner hon Sven Lindqvist och hans bok *Utrota varenda jävel!* (1992), vars tes att det går att teckna en rak linje mellan den europeiska kapitalismen och kolonialismen och nationalsocialismens förbrytelser ifrågasattes och vederlades av personer kunnigare i sakfrågan, bland andra tysklandkännaren Kay Glans i Svenska Dagbladet. ”Här hamnade [Lindqvist] rakt i sin egen tids tabu”, skriver istället Ekman och fortsätter: ”Reaktionen blev våldsam. Lindqvists bok var precis en sådan Hjalmar Söderbergtext som visar var gränsen går för diskussionslusten. Hit men inte längre.”

(Återigen ser vi den negativa uppbyggligheten framträda: Ekman bedömer kvaliteten på Lindqvists bok enbart utifrån dess förment tabubrytande egenskaper. Huruvida Lindqvist hade rätt när han försökte etablera en europeisk kollektivskuld till Förintelsen är ointressant.)

I själva verket är yttrandefriheten inte en automatisk legitimering av varje konstverk eller idé. Den är inte kompromisslös. Tvärtom är det förpliktigande att leva i ett land som Sverige som har yttrandefrihet. Denna frihet bör inte missbrukas av någon av oss, och i synnerhet inte för att medvetet håna de värden som andra tycker är viktiga och att sära människor, som i vår rättstradition saknar motmedel att ta till om de känner sig trampade på.

En bokstavstrogen tolkning av yttrandefriheten, som om den skulle utfärda en ”rätt” att häda, leder ytterst till att samhället slits sönder längs olika moraliska linjer. Det är nämligen just moraliska åskådningar som skiljer liberaler som Kerstin Ekman och Birgitta Ohlsson från människor som tar illa upp när till exempel nationella och religiösa symboler kränks i yttrandefrihetens namn, och inte en fråga om att förnuft ställs mot känsla.

Stöd för detta synsätt ges av den amerikanske socialpsykologen Jonathan Haidts uppmärksammade bok *The Righteous Mind* (2012). Haidt utgår där från den forskning som finner att människan inte

föds som ett oskrivet blad i moraliskt hänseende, och hävdar att vi redan från födseln har en förmåga att bejaka vissa grundläggande moraliska värden (*moral foundations*). Det finns, enligt Haidt, åtminstone sex sådana värden vilka alla har främjats under människans evolutionära utveckling: frihet, omsorg, rättvisa, lojalitet, auktoritet och helighet.

Dessa värden utvecklades som stöd i olika utmaningar som människan i alla tider har ställts inför, men som har tagit sig olika uttryck i olika perioder. Om exempelvis auktoritet tidigt i mänsklighetens historia handlade om att finna sin plats i hierarkin, kan det idag handla om att visa aktning för till exempel lärare och föräldrar. Och om helighet en gång främst handlade om att hålla kroppen fri från giftiga ämnen i naturen, vilket Haidt hävdar, handlar det idag som regel mer om vördnad för moraliska och idémässiga tabun. (När denna essä skrivs, under coronapandemin vårvintern 2020, manifesteras helighet dock återigen också tydligt i sin ursprungliga form, som ett imperativ att undvika smitta.)

Men eftersom individer påverkas på olika sätt av gener och kulturella influenser, och gör vitt skilda personliga erfarenheter genom livet, har inte alla människor samma moraliska "profil". Tvärtom kan vissa individer bejaka värden som andra anser är oviktiga eller till och med saknar moralisk legitimitet. Enligt Haidt betonar liberaler framför allt frihet, omsorg och rättvisa, och saknar eller har endast en svag känsla för de övriga tre värdena, lojalitet, auktoritet och helighet. Som en följd av denna moraliska "enögdhet" lägger liberaler ofta även mer individualistiska betydelser i frihet, omsorg och rättvisa än vad människor som betonar dessa tre, men också ytterligare, värden tenderar att göra.

Dessa skillnader i våra moraliska profiler har en avgörande betydelse för hur vi ser på de frågor som Ekmans anförande handlar om. Om man är mer eller mindre blind för lojalitet, auktoritet och helighet verkar det naturligtvis rimligt att författare och konstnärer ska kunna skriva och visa precis vad de vill. Men om man till exempel reagerar som om man ätit något giftigt när man ser ett konstverk som kränker barns oskuld, anser man däremot att det inte är fullt så enkelt.

Västerländska liberaler måste försöka förstå hur enormt sårande något som för dem framstår som ett välbehövligt tabubrott kan vara för andra människor. Det betyder dock inte att man behöver avstå från att kritisera eller ifrågasätta, eller att olaga hot eller våld mot till exempel författare och konstnärer någonsin skulle vara berättigat. Många tycks ha glömt det, men det går faktiskt att kritisera utan att avsiktligen tillfoga skada. Om någon ändå tar illa vid sig, har upp-såttet åtminstone varit gott.

I detta kan vi få ledning av Salman Rushdie. Ekman gör honom förvisso till en gisslan för den negativa uppbyggligheten, men som Rushdie själv har berättat i den till roman förklädda självbiografin *Joseph Anton* (2012), hade han helt andra avsikter med *Satansverserna*:

When he was first accused of being offensive, he was genuinely perplexed. He thought he had made an artistic engagement with the phenomenon of revelation; an engagement from the point of view of an unbeliever, certainly, but a proper one nonetheless.